

HOOFDSTUK 3. OVERLEVEN EN ONDERNEMEN

3.1 **Waarom patisserie ook iets zegt over oorlog**

Geld verdienen om brood op de plank te hebben is voor de meeste mensen een dagelijkse zorg. Consumptie en productie zijn twee essentiële elementen van het dagelijks leven. Ze zijn ook nauw verbonden met elkaar. Wie langdurig onvoldoende kan eten verzwakt, kan moeilijker werken en verliest consumptiekracht. Reden genoeg om ons bezettingsverhaal te beginnen met de strijd om het pure overleven?

Al wie een dagboek, een foto of een archief uit 14-18 bekijkt, wordt geconfronteerd met rantsoenering en werkloosheid. De overlevingsstrijd is niet alleen een onontkoombaar thema, het is ook een zeer interessant gegeven. Ten eerste blijkt hier duidelijk het belang van machtsmiddelen. Hoe meer geld of status iemand heeft, hoe meer controle hij of zij kan uitoefenen op de voedselstromen.¹ *Struggle for survival* krijgt in deze context een vrij letterlijke betekenis. Want geen enkele maatschappij is vrij van conflict als het aankomt op bezit, en al zeker niet in tijden van schaarste. Ten tweede komen niet alleen de acties van de arbeidersmassa duidelijk in beeld, maar ook die van de elite, de producenten, de handelaars, enzovoort. Iedereen is bezig met overleven, maar niet per se op dezelfde manier. Overleven illustreert dus eens te meer de meerstemmigheid van de oorlogservaring. Ten slotte waren productie en consumptie in 14-18 symbolisch erg beladen. De discussies hierover weerspiegelden de culturele normen van het bezette land.

Het kopen van patisserie is zo'n dagdagelijkse activiteit waaruit blijkt hoe netelig de bezettingsrealiteit eigenlijk was. Kort na het uitbreken van de oorlog kwamen de eerste reglementen op het bakken van koekjes en taarten. Het bakken van brood moest, gezien de schaarste en de prijsstijgingen, voorrang krijgen. Patisserie werd dan ook meer en meer als ongepast gebrandmerkt. Goed nieuws voor de noodlijdenden, die een deel van de uitgespaarde boter en bloem konden krijgen? Dat was buiten de economische wetten gerekend. Bakkers verdienden meer aan zoetigheden dan aan roggebroom. Hun winstmarges daalden sowieso omdat steeds meer klanten de rekening

niet konden betalen. Als één bakker de rantsoeneringsregels kon omzeilen, had deze natuurlijk een betere concurrentiepositie. De vraag ernaar bleef bestaan, net als de ethische dilemma's. Verkocht je als winkelier aan Duitsers? Kocht je als klant 'onder de toonbank', terwijl er elke dag wachtrijen van hongerige mensen stonden? En waarom zou je, in zo'n deprimerende periode, je kinderen niet mogen trakteren op koekjes?

Heel de oorlog door bleven zoete lekkernijen een heikel punt. Ze werden voorbehouden voor welstellende klanten, verboden en in het geheim gebakken, gemaakt met ersatz-producten, verkocht aan Duitsers wier koopkracht kunstmatig hoog werd gehouden door allerlei monetaire manoeuvres. Ook patisserie kan dus een bezettingsverhaal onthullen.

3.1.1 *Een verhaal van hongerlijders of een verhaal van actievoerders?*

Overleven in oorlogstijd lijkt een thema dat zich gemakkelijk laat verkennen, maar dat toch een aantal angels heeft. Vaak wordt alleen gefocust op gebrek, armoede en ellende. De grote massa neemt dan weer haar rol op als slachtoffer. Zij 'kan genieten' van humanitaire hulp, maar vertoont verder geen specifieke activiteit. Vervolgens gaat de aandacht naar een kleine groep heroïsche hulpverleners, die zich de hele oorlog inspannen om die humanitaire hulp te coördineren. Het contrast tussen de passieve groep hulpbehoevenden – die eigenlijk geen gezicht hebben – en de *deus ex machina*, die het bezette land op de been hield, kan niet groter zijn. Maar daarmee is uiteraard niet alles gezegd.

Want armoede en ellende waren niet ieders deel. De Belgische voedselsituatie was weliswaar helemaal ontregeld door de oorlogsvoering. Maar toch kwam het voor sommigen niet alleen aan op een portie dagelijks brood. Om de vergelijking verder door te trekken: bepaalde groepen waren gewend aan croissants en wilden dat zo houden. Kortom, burgerij, middenklasse en arbeiders hadden fundamenteel andere startposities en andere standaarden. Er waren winnaars en verliezers. Bovendien deed de massa in 14-18 veel meer dan passief wachten op een aalmoes. Ze moest wel. Veel hulpbehoevenden ondernamen zelf actie, desnoods tegen het lokale voedingscomité in. Sommige arbeiders verzetten zich tegen het door de Duitsers opgelegde productie- en consumptieregime.² Zelfs de verliezers speelden het spel mee; ze bleven niet hulpeloos aan de kant staan.

Het begrip 'bestaansstrategie' laat toe deze twee nuances mee te nemen. Een bestaansstrategie is een coherent streven om vooruit te komen in het leven, voornamelijk op materieel vlak.³ Het accent ligt dus op dus niet op de materiële omstandigheden, maar op de menselijke pogingen om daarmee om te gaan, op ondernemingszin. Zowel families als individuen hebben eigen bestaansstrategieën en meestal zijn die op elkaar

afgestemd.⁴ Loonarbeid, investeren of sparen zijn allemaal voorbeelden van bestaansstrategieën die maatschappelijk aanvaard werden. Diefstal, frauderen of betogen zijn bestaansstrategieën die sneller in het verdomhoekje werden geplaatst. Omdat dit concept diverse ladingen kan dekken, komen de oorlogservaringen van diverse sociale groepen in beeld. De bestaansstrategieën in oorlogstijd zijn bovendien vrij uniek voor die vijf jaren. Voor een korte, dramatische periode hingen consumptie en productie aan een zijden draadje. België als maatschappij was daar niet op voorbereid, en de reacties waren dus *à l'improviste*.

We beginnen dit hoofdstuk met een kleine situatieschets. Drie aspecten komen aan bod, namelijk het tot stand komen van een schaarste-economie, de belangrijkste hulporganisatie(s) in bezet België en ten slotte de arbeidsopeisingen.

3.2 De gevolgen van economische oorlogsvoering

3.2.1 *Burgers als doelwit*

In 1914 werd België gevoed, gekleed en van industriële grondstoffen voorzien door de internationale handel.⁵ Ondanks de toegenomen internationale spanning legde de Belgische overheid geen strategische voedselreserves aan.⁶ De distributieketens waren bovendien langer en kwetsbaarder geworden. Zo was het aantal voedingszaken tussen 1880 en 1914 verdubbeld en in sommige gemeentes zelfs vervijfvoudigd.⁷

Door de oorlogsvoering draaide de internationale handel volledig in de soep. Het Verenigd Koninkrijk, de zeemacht van dat moment, kondigde een handelsblokkade aan om het Duitse Rijk op de knieën te dwingen. Omdat België sinds de inval onder Duitse controle stond, mocht niets meer geïmporteerd worden. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden burgers voor het eerst systematisch en op grote schaal slachtoffer van staatsgeweld. Hele regio's werden uitgemolken, niet door hordes vechtlustige huurlingen, maar door een wijd vertakte bureaucratie. Het Duitse Rijk mocht volgens internationaal recht de onderhoudskosten voor zijn bezettingsmacht – maar niet meer dan dat – verhalen op de burgerbevolking. Aangezien het Rijk zelf gewurgd werd door het handelsverbod was de (illegale) exploitatie van België een logische stap.⁸

Bijna alle gemeentes werden verplicht lijsten te maken van het aanwezige graan, de paarden en kippen.⁹ Met de regelmaat van de klok verschenen oproepen voor verplichte leveringen. Soms moesten gemeentes extra leveren als straf. In het *Okkupationsgebiet* werden *Zentrales* ingericht. Deze instellingen verzamelden de beschikbare voorraden gas, kolen, olie, aardappelen en nog een heleboel andere stoffen, om aan te bieden aan de Duitse markt.¹⁰ De opeisingen gebeurden met een grondigheid die

onze fantasie te boven gaat. Zelfs distels en notenbomen ontsnapten niet aan de Duitse registratie. Vooral de opeisingen in de huiselijke sfeer zijn legendarisch geworden in de Belgische herinnering. Soldaten over de vloer krijgen die koperen kookgerij en wol uit matrassen opeisten; het moet een angstaanjagende ervaring zijn geweest. Maar ongetwijfeld kwamen er ook heel wat geuzenverhalen uit voort. Die geuzenverhalen zijn een goed startpunt voor lokaal onderzoek. Verder is het interessant om te weten wat er werd opgeëist, of de timing verband hield met ‘ongehoorzaamheid’ binnen de gemeente, en hoe de mensen aan de leveringen trachtten te ontkomen.

Economische blokkades worden – ook vandaag nog – aangekondigd als maatregelen die de burgerbevolking zo weinig mogelijk pijn mogen doen. Ze zouden zagezegd alleen een vijandig regime viseren.¹¹ In de realiteit zorgt economische oorlogsvoering altijd voor *collateral damage* bij de burger. België in 14-18 is daarvan het bewijs. Door het importverbod verloor België 80% van zijn broodgranen. Er was nauwelijks nog kunstmest, waardoor de nog resterende landbouwproductiviteit de dieperik inging.¹² Alle industrieën die met import werkten, moesten de productie grotendeels staken, net als hun toeleveranciers. De mijnen stonden voor een dilemma: voortwerken voor de vijand of niet?

De blik op de eigen gemeente illustreert dat het niet alleen gaat om droge statistiekjes, maar om een massaal beleefde realiteit. In Groot-Gent had meer dan de helft van alle gezinnen na het eerste oorlogsjaar geen kostwinner meer.¹³ Een helse spiraal van werkloosheid en dalende koopkracht kwam op gang. Dat was niet alleen het probleem van de werkloze gezinnen zelf, maar op termijn ook van hun huurbazen en winkeliers.

Ten slotte werd het financiële systeem totaal ontregeld door de blokkade. Zelfs als de Duitsers geen spectaculaire oorlogsbelastingen hadden geïnd of het land overspoeld met Duitse mark, dan nog zou er inflatie zijn. Want schaarste leidde tot hamsteren, wat weer zorgde voor hogere prijzen. Die toestanden hadden een enorme lokale impact. Werd ook in jouw stad noodgeld gedrukt?¹⁴ Wat was er nog te krijgen en aan welke prijs? Onderstaande tabel over Mechelen toont niet alleen de spectaculaire prijsstijgingen aan, maar ook de verschraling van het aanbod.¹⁵

	Product	Prijs
januari 1914	100 kilo aardappelen	8,27 fr
januari 1915	100 kilo aardappelen	9 fr (maximumprijs)
juli 1916	100 kilo aardappelen	18 fr (inkoopprijs bij de boer)
juli 1917	100 kilo aardappelen	20 fr (inkoopprijs bij de boer)
oktober 1917	1 kilo aardappelmeel	3 fr
zwarte markt (onbekend tijdstip)	100 kilo aardappelen	400 fr

3.2.2 *Het Comité National de Secours et d'Alimentation en andere hulporganisaties*

Tegen deze grimmige toestand werd uit verschillende hoeken geageerd. Aardappelen werden op gemeentelijk bevel bijvoorbeeld gerantsoeneerd. Bepaalde stadsbesturen subsidiëerden in de loop van de oorlog een steeds wijder vertakte parallelle economie, met stedelijke melkerijen, eigen winkels en grote tewerkstellingsprojecten. Dit laatste werd door generaal-gouverneur Moritz von Bissing verboden in 1916. Maar de oppositie kwam ook uit eigen land. Sommige katholieken riepen moord en brand over dit “socialisme”. Werd dit ideologisch argument ook gebruikt om initiatieven in kleinere gemeentebesturen af te blokken? Zochten katholieke notabelen andere manieren om de hulpverlening te organiseren? Konden de noodlijdenden vlot aanspraak maken op hulp bij het bestuur? Het blijft een feit dat de soeprijen voor de allerarmsten het vroegst en het meest verschenen in de grotere steden – en dat de stadsbesturen zich daarvoor in de schulden moesten steken. Dit roept interessante vragen op, bijvoorbeeld over de zichtbaarheid van armoede, de alertheid van het lokale bestuur en de ideologische visies op armoedebestrijding.

Ook het Rode Kruis, de ziekenfondsen en particuliere weldoeners ondernamen actie.¹⁶ Het leidde tot een wildgroei aan organisaties: het Gele Kruis, het Groene Kruis (met de zogenaamde *Cantines Bourgeoises* of gaarkeukens voor de burgerij), *het Werk van de Bescheiden onderstand*, organisaties uit liberale en activistische hoek, enz.¹⁷ Er was dus voor elk wat wils. Speelden de noodlijdenden bepaalde organisaties tegen elkaar uit? Leden van de hogere kringen konden het hele jaar door naar collectes en bals gaan ten voordele van oorlogsweesjes, soldaten of noodlijdenden. Maar de belangrijkste speler in het hulpverleningsveld, die bovendien financiële steun gaf aan de kleinere organisaties, was het *Comité National de Secours et d'Alimentation* oftewel het *Nationaal Komiteit voor Hulp- en Voeding*.

De wieg van deze organisatie stond in Brussel, waar een kosmopolitische financiële elite en enkele diplomaten (onder andere de Amerikaan Brand Whitlock en de Spanjaard Villalobar) de handen in elkaar sloegen. Emile Francqui, bankdirecteur van de machtige *Société Générale*, zou de volgende vijf jaar aan het hoofd staan van het Belgische *Comité National*. België mocht geen voedsel meer importeren van de Britten, maar de neutrale *Commission for Relief in Belgium* (CRB) mocht dat wel. De Amerikaanse ingenieur Herbert Hoover – de latere president – stond aan het hoofd van deze CRB. Toen Amerika in 1917 de oorlog verklaarde aan het Duitse Rijk, namen Spaanse en Nederlandse diplomaten het nieuwe *Comité Hispano-Néerlandais* onder hun bescherming.¹⁸ Dankzij de CRB verwierf Amerika een ongeziene populariteit onder de Belgen. Toch was het vooral de Belgische overheid die alles bekostigde. Ook het rantsoeneren van de geleverde waren over het hele land en het organiseren van werkloosheidssteun was een taak van het Belgische *Comité National*.¹⁹ De organisatie had provinciale en regionale onderafdelingen en meer dan 400 lokale comités.²⁰

De institutionele geschiedenis van het *Comité National* werd al vrij snel na de oorlog geschreven.²¹ Deze kronieken bewieroken de hulpverlener, maar besteden weinig aandacht aan de ervaringen van de hulpbehoevenden. De beste houding om het *Comité National* te benaderen is dan ook één van twijfel. Elke gangbare beschrijving ervan kan in vraag gesteld worden. Een humanitaire missie ondersteund door vrijwilligers? Klopt, maar er waren toch ook meer dan 125 000 betaalde arbeidskrachten. De overheid moest haar eigen personeel zoveel mogelijk aan het werk houden.²² Samenwerking over de partijgrenzen heen?²³ Dat was misschien zo op het hoogste niveau, maar lokaal zien we hoe traditionele machthebbers andersdenkenden weerden. Een provinciaal comité bestond meestal uit adel, politici en hoge burgerij. In een lokaal comité zetelden doorgaans mensen uit het gemeentebestuur, de pastoor of armenmeester en enkele belangrijke middenstanders. Arbeiders waren zelden welkom, laat staan diegenen met socialistische sympathieën.²⁴ Wat vertelt de samenstelling van zo'n lokale afdeling over machtsverhoudingen binnen de gemeente?

Hoe ging het nu allemaal in zijn werk? Zoals al blijkt uit de naam, bestond het *Comité National de Secours et d'Alimentation* uit twee afdelingen. Het departement Voeding lijkt wat op een nationaal warenhuis. Het kocht voedsel aan bij het CRB, bij de Duitse *Zentralen* en waar mogelijk bij de Belgische boer.²⁵ Dat voedsel werd vervolgens verkocht in de zogenaamde Amerikaanse winkels. De winst uit de verkoop, samen met de leningen van de Belgische overheid en andere donaties, gingen naar het departement Hulp. Dit departement gaf kosteloze hulp in diverse vormen: rantsoenkaarten, middagmalen voor arme kinderen, vanaf 1917 soepkeukens (*"Volksvoeding"*, niet te verwarren met de stedelijke soepkeukens), uitkeringen voor soldatenvrouwen, ... In de tweede helft van de oorlog kwam er zand in de machine. De bezetter ging strenger opeisen en de duikbotenoorlog hinderde de CRB-schepen. Er was steeds minder voedsel en het *Comité National* – een elitaire en technocratische organisatie – kwam onder vuur te liggen.

Het *Comité National* fungeerde dus als een spinnenweb dat voedselproducenten, tussenhandelaars, consumenten, politici en de bezetter met elkaar verbond. Dit web bestond niet enkel in één stad, maar in zowat alle gemeenten van België. Maar er was geen sprake van een door routine geoliede machine, eerder van improvisatie in moeilijke omstandigheden. Om al deze redenen is het *Comité National* hét ontbrekende puzzelstukje in een sociale geschiedenis van België tijdens de 20e eeuw. En niet alleen omdat we willen weten of er erwten werden gegeten in 14-18. Voedsel werd een politiek probleem waar verschillende sociale groepen bij betrokken waren (zie ook verder).

Voor wie meer wil schrijven dan een hagiografie van de hulpverlener, blijven er nog heel wat open vragen. Wat was de achtergrond van de leden? Werd het comité verkozen of samengesteld door de burgemeester? Zijn er lijsten van uitkeringsgerechtigden?

Lopen die lijsten parallel met het netwerk van de hulpverlener? Welke acties werden ondernomen? Dit lijkt een essentieel punt, maar vaak is het nog niet zo evident om een helder beeld te krijgen. De boekhouding is niet altijd representatief (enkel losse bedragen) en het onderscheid tussen voedselhulp en werkloosheidsuitkeringen werd niet altijd verduidelijkt. Bovendien kunnen we op basis daarvan niet zomaar besluiten dat de inspanningen ook effectief waren. Er konden immers allerlei problemen opduiken, gaande van een foute communicatie tot een te trage verdeling van de bederfbare waren. Doorstaat de hulpverlening in de eigen gemeente de vergelijking met andere gemeentes?

3.2.3 *Gedwongen arbeid*

Eén van de meest delicate aspecten van de oorlog was arbeid voor de vijand. In de Baltische staten werden enorme werkkampen opgericht door het Duitse Rijk. In België werden aanvankelijk *Industrieburos* opgericht, waar werklozen zich konden inschrijven om in het Duitse Rijk te gaan werken.²⁶ Welke beloften werden hen gemaakt? Wie tekende erop in? Hoewel de werkloosheid nijpend was, bestond er veel sociale druk om niet in te gaan op zo'n arbeidsaanbod. De kerk preekte ertegen en het *Comité National* schrapte systematisch de uitkeringen voor werkwilligen.²⁷ Maar de krachtigste drukfactor was misschien wel de buurt. Gentse naaiers die naaiwerk voor de Duitsers deden stonden in een slecht daglicht:

De vijand had gevloekt naaiwerk ruimschoots laten aanbieden (...) Een dag of wat later morde 't gerucht door de straat "dat er in de gebuurte drie zakskenmaaksters waren"; zij komplotteerden te gader met dien schaamtelozen, geschuwden "aan-nemer" van rechtover de deur, en't "werk" smokkelden zij 's avonds laat of in den vroegsten morgen in en uit zijn huis (...) En 's avonds, wanneer 't smokkeluur reeds lang verstreken was, leek het onheilspellend of de burgers nóg aan geen slapen dachten...[zij] blijven treiterend loeren tot in den nacht.²⁸

Heel wat arbeiders wilden niet werken voor het Duitse leger, voor Duitse toeleveranciers of als vervangers van Duitse arbeiders, die op hun beurt als soldaat zouden dienen. Tijdens de eerste bezettingshelft waren er verschillende stakingen, werkonderbrekingen en relletjes. De staking van de arsenaalwerkers in Mechelen is een bekend voorbeeld, maar er kunnen er nog andere geweest zijn.²⁹ Op dat vlak zou lokaal onderzoek ons nog heel wat verrassingen kunnen opleveren. Hoe reageerde het Duitse leger? Vinden we nog sporen terug in het politiearchief?

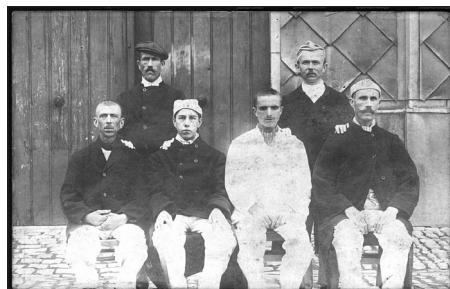
Geconfronteerd met zoveel 'onwil' opende het Duitse bestuur vanaf oktober 1916 de grote mensenjacht.³⁰ Deze gedwongen tewerkstelling van burgers voor militaire doeleinden – en de voorafgaande mediacampagne over werkonwillige Belgen – was een unicum voor de moderne natiestaat. In sommige gevallen gaven de lokale notabelen

de namen van ‘lastige’ werklozen door aan de Duitsers.³¹ Dit veroorzaakte natuurlijk heel wat wrok, want niet iedereen leed even zwaar onder de opeisingen. Er ontstond bijvoorbeeld pas algemene verontwaardiging toen ook de zonen van de hogere burgerij opgeëist werden. Beschuldigden de teruggekeerde arbeiders iemand? Waarom (niet)?

Volgens Jens Thiel werden meer dan 60 000 arbeiders in het *Etappengebiet* gedeporteerd en als gevangenen aan het werk gezet, meestal in de frontzone. In het *Generalgouvernement* werden nog eens 60 000 arbeiders naar Duitsland gevoerd om daar in de industrie te werken. Ze gingen de geschiedenis in als de *Zivil Arbeiter Bataljonen* (ZAB). Hun verhaal moet nog gereconstrueerd worden, onder andere via Duitse bedrijfsarchieven.³² Hoewel de opeisingen onder internationale druk in het *Generalgouvernement* werd beperkt vanaf 1917, bleven zo’n 160 000 Belgen binnen hun eigen landsgrenzen werken als dwangarbeiders.³³ De burgerbevolking geraakte zwaar gedemoraliseerd door de soms gewelddadige opeisingen. Een ooggetuige uit de Borinage vertelt:

“Het oproepingsbevel werd geafficheerd op zondag 29 oktober. Alle mannelijke inwoners vanaf 26 jaar werden opgeroepen (...). Wie om bepaalde redenen een vrijstelling vroeg, kreeg te horen dat er geen uitzonderingen waren voorzien in het bevel, zelfs niet voor de invaliden. Ze aarzelden niet om te zeggen: “dat ze zich dan met hun krukken aanmelden”.³⁴

De impact van de oorlog was voor deze ZAB globaal genomen desastreus. De arbeiders uit het *Etappengebiet* kregen nauwelijks rantsoenen en sliepen in ijskoude beestenstallen. Met ongeveer 500 000 Belgische werklozen ter beschikking, had het Duitse bestuur weinig oog voor hun gezondheid.³⁵ Zoals onderstaande postkaarten illustreren hadden sommige dwangarbeiders het beter dan anderen, maar toch kwamen de meesten terug met een gebroken gezondheid – als ze al terugkwamen.

Eén dorp, twee oorlogservaringen.

Dwangarbeiders uit Moerzeke in een Duits kamp, 1918 (Rijksarchief Beveren). Hoewel de schrijver van de eerste postkaart nog enkele positieve opmerkingen maakte over het dagelijks leven in het kamp, weten we dat de schrijver van de tweede postkaart terugkwam met zware lichamelijke klachten.

Het leidt tot een hoop vragen voor het lokale niveau. Vonden de arbeiders manieren om werk voor de vijand te weigeren, en met welke argumenten? Hoeveel meisjes en vrouwen werden opgeroepen? De meeste gemeenten hielden inlichtingenbladen bij over de opge-eisten. Welk beeld geeft die bronnenreeks? Ook het naoorlogse verhaal van de *Zivilarbeiter* is nauwelijks bestudeerd. Zij hadden hun eigen nationale federatie met regionale afdelingen. Na de oorlog probeerden ze een compensatie van 150 frank per dwangarbeider te verkrijgen.³⁶ Hoe worden ze afgebeeld op monumenten en in de eigen foto's? Hoe werd op hun eisen gereageerd? Kwam er een symbolische viering of een volledige vergoeding?

3.3 'Zich behelpen'. Individuele bestaansstrategieën

De krijtlijnen waarbinnen consumptie en productie in 14-18 plaatsvonden, zijn hierboven uitgetekend. We weten echter nog niet tot welke acties dit leidde. Welke bestaansstrategieën werden in 14-18 ontplooid en door wie? In dit gedeelte concentreren we ons op vier belangrijke groepen: landbouwers, tussenhandelaars, arbeiders en ondernemers.

3.3.1 *Voedselproducenten en de smokkelhandel*

Om een gigantische machine zoals het *Comité National* op gang te houden, waren er heel wat regels nodig. Dit veroorzaakte fricties bij de landbouwers. Zij hielden niet van de nationaal of stedelijk opgelegde maximumprijzen. Ook de aansporing om te leveren aan hun lokale comités viel slecht. Want op de zwarte markt was er veel meer te verdienen. Dit vormde voor veel grote boeren en veetelers een krachtige prikkel om voor het illegale circuit te produceren. Al snel was smokkelen een standaardpraktijk. Boter werd verstopt in mestputten, melk aangelengd met water, je kon het zo gek niet bedenken of er was wel iemand die het deed. Volgens de pastoor van Willebroek lieten zelfs de kloosterzusters zich niet onbetuigd:

Men neemt een boerenkarken, laadt er eene matras op met wit hoofdkussen en witte spreij. Twee zusters en den voerman bestijgen de kar en rijden tien, twintig maal naar omliggende streken om patatten en graan die in halfzakskens onder de matras gelegd worden, en daarop eene der zusters die, bij nakend gevaar, zich als zieke zal uitstrekken (...). Een Duitsch officierken per velo houdt de kar stil en vraagt bars: "wat hebt ge daar?" (...). Hij bestijgt de kar, krult de neus om den etherreuk, beziet van ver de uitgestrekte zuster en ja! Hij spoedt zich om weg te komen. De voorraad was gered, en de zusters proesten het uit van lachen.³⁷

Uit het citaat blijkt trouwens dat de Duitse opeisingen als handig excuus dienden voor deze praktijk. De Duitsers wilden elk ei en elke liter melk registreren om vaste

hoeveelheden te kunnen opeisen bij de boeren. Die voedingswaren gingen vervolgens naar de *Zentralen* en met een beetje geluk bleef een gedeelte ervan in België voor het *Comité National*. Smokkelen leek dan ook dé manier om “de moffen” een loer te draaien: wat buiten het officiële circuit werd verkocht, was verloren voor de bezetter... maar ook voor de hulpverlening die minder kapitaalkrachtige Belgen moest bijstaan.

Nochtans werden de producenten meestal wel goed betaald voor hun leveringen aan de bezetter, in bons of in Duitse mark. Het argument als zou smokkelen een soort verzetsdaad zijn, houdt geen stand in het licht van de feiten. Kwamen boeren die al te openlijk handel dreven met de Duitsers in een slecht daglicht te staan? Als dat zo was, dan had dit bitter weinig impact op het zakeninstinct. Er zijn allerlei indicaties dat sommige landbouwers kapitalen vergaarden, gaande van hypotheeken op landbouwgrond tot spaarboekjes bij de Boerenbond.³⁸ Dat Belgische stedelingen en een aanzienlijk aantal boeren hier uiteindelijk het slachtoffer van werden, zagen sommige landbouwers wellicht niet.

Smokkelen was niet de zaak van één individu, maar van een netwerk. Een landbouwer had altijd een tussenpersoon nodig om zijn goederen aan kwijt te raken. Ook samenwerking met bepaalde Duitse soldaten of militaire politie was mogelijk.³⁹ Cyriel Vlamincq beschrijft in zijn oorlogskroniek de smokkelaars als kleine lieden met veel durf. Het waren mannen zonder uitgesproken carrièreperspectieven die de oorlog gebruikten om zich te verbeteren.

Het zijn de smokkelaars die ons duur doen betalen hebben, maar zij hebben ook alles aangedurven [sic] om het met gevaar van boet en gevang in handen te krijgen. Anders ware er niemendal voorhanden geweest en de Duitsers hadden het al opgeëischt. Er zijn smokkelaars die milloenen gewonnen hebben. Ik heb ze aant’ werk gezien in afgelegene herbergen en daaronder waren er die gansch de Vlaanderen afliepen, zelfs tot tegen het front en in het gouvernementsgebied.⁴⁰

De positie van de smokkelaar was dus ambigu: gehaat door stedelingen, voor sommigen een held, voor anderen een noodzakelijk kwaad. Op de zwarte markt gold het recht van de rijkste. De bovenstaande prijstabel uit Mechelen zegt genoeg. Vanuit een religieus perspectief is woekerhandel natuurlijk een zonde, en sommige kerkleiders benoemden het na verloop van tijd ook zo. Maar voor een kleine plattelandsarbeider was het transporteren van voedsel over de grenzen van de *Kommandantur* misschien eerder een straffe stoot. Sommige landbouwers beschouwden het smokkelen als een daad van gedurfd nationaal verzet – terwijl het in essentie een manier van private kapitaalsaccumulatie was.

Veel producenten vonden bovendien hun weg naar de lokale afdeling van het *Comité National* (“het Komiteit”). Heel wat dorpsnotabelen waren namelijk welgestelde boeren. Maar het comité was uiteindelijk een instelling die consumenten moest

beschermen, soms tegen de belangen van de voedselproducenten in. Was dit nog mogelijk met zo'n samenstelling? Had deze spanning gevolgen op de werking van de voedselhulp? Aangezien de landbouwers geen voedseltekorten hadden, hadden ze ook geen recht op voedingsmiddelen van het comité. Maar werd die regel wel nageleefd in jouw gemeente?⁴¹ Besteedden de bestuurders meer aandacht aan de invoer van mest dan aan gratis soepkeukens voor de behoeftigen? Hoe reageerden landbouwers die een stuk van hun land moesten opgeven voor het zogenaamde *Werk van den Akker*?⁴²

Kwantitatieve en kwalitatieve studies naar smokkel, zwarte markt en voedselvervalsingen zijn dringend gewenst. Hoeveel winst kon men maken op de zwarte markt en wat werd ermee gedaan? In welke bewoordingen werd smokkelen beschreven en door wie? Stedelijke cartoons geven een heel ander beeld dan getuigenissen van dorpelingen. Hoe verhielden de opgegeven oogsten zich tot de vooroorlogse productie?

Maar ook de oorlogservaring van de boer is nauwelijks gekend. Sommige lokale studies onthullen dat de boerenstand zelf desintegreerde door de oorlog. Ook hier waren er winnaars en verliezers. Het boerenbedrijf kwam onder druk en er was afgunst ten opzichte van wie het 'beter' deed door de oorlog. Kan het verklikken van smokkelende boeren op die manier gelezen worden? Zorgde de oorlog voor een herverdeling van grond of vee? Door de krijgsverrichtingen waren heel wat koeien losgebroken die achteraf teruggebracht moesten worden naar hun eigenaars. Dit liep natuurlijk niet van een leien dakje. Ook de lokale afdelingen van de Boerenbond zijn nog nauwelijks onderzocht voor de oorlogsperiode. Sommige afdelingen maakten gewag van boeren die tientallen franken vergokten in oorlogstijd, anderen begonnen zelf een liefdadige actie.⁴³ Ten slotte is de ene boer de andere niet. Plattelandsarbeiders die leefden van klusjes en de eigen moestuin werden administratief soms ten onrechte meegeteld als landbouwer. Maar hun oorlogservaring verschilde fundamenteel van die onder de grote veetelers. Slaagden de rijkere boeren erin om deze landarbeiders op hun hand te houden?

3.3.2 *De middenstand onder druk*

Zodra het *Comité National* de verantwoordelijkheid voor het Belgische broodrantsoen had, moest elke bakker zijn cliënteel opgeven. In Antwerpen bleek al snel dat heel wat bakkers overleden personen op hun klantenlijst hadden gezet.⁴⁴ In Lokeren ontstond een kleine hype rond naftalineballetjes. Door toevoeging van een klein beetje water en een hoeveelheid petroleum, zetten de balletjes een chemisch proces in gang waardoor de petroleum verdubbelde. Drogisterijen en apothekers kochten het spul massaal in. De klanten waren al na een week woedend over dit "uitstrooisel van een grappenmaker".⁴⁵ Ongetwijfeld zijn er ook voorbeelden uit jouw gemeente te vinden.

Deze anekdotes tonen dat de oorlogstoestand zowel gunstig als ongunstig kon zijn voor de middenstand. Sommige winkeliers waren nauw betrokken bij smokkelpraktijken, waardoor zij voortdurend spitsroeden liepen. Anderen (zoals groenteboeren, handelaars in koloniale waren, enz.) kwamen in de problemen door de handelsbeperkingen en de algemene verarming. Het merkwaardige is dat er nog geen enkele oorlogsgeschiedenis de ervaringen van winkeliers en tussenhandelaars centraal stelt. Er valt veel meer op te sporen dan anekdotes over gesjoemel. Hoe hielden middenstanders zich staande tegenover het afzonderlijk distributiekanaal uitgaande van het *Comité National*? Werden ze ingeschakeld omwille van hun expertise? Albert Henry, de secretaris van het *Comité National*, liet tussen de regels verstaan dat dit te weinig gebeurde, waardoor heel wat winkels van het *Comité National* op een amateuristische manier gemanaged werden.⁴⁶ Welke connecties moesten leveranciers aanspreken om nog aan hun goederen te geraken? Hoe belangrijk werd vertrouwen en reputatie, nu het geld voortdurend ontwaardde? Ten slotte ontsnapte ook de middenstand niet aan de patriottische regelgeving, die steeds vaker informeel werd afgedwongen. Hierboven bleek al de intolerantie ten opzichte van arbeidsters die voor het Duitse leger werkten. Iets soortgelijks overkwam een Brusselse herbergier, die zijn winkel niet had gesloten op de nationale feestdag van 1915:

De chique ‘Brasserie Koning Albert’ op het Brouckèreplein was al enkele dagen terug open en weigerde te sluiten. Aan het etablissement verzamelde een joelende menigte. De eigenaar verscheen op de drempel en schreeuwde: “kijk eerst naar jezelf voor je mij uitjouwt!”. De boze massa riep terug: “op uw reclamebord zou niet Koning Albert, maar Koning van Pruisen moeten staan!”. Twee minuten later was de brasserie gesloten.⁴⁷

3.3.3 *De arbeidersklasse op rantsoen*

Voor gezinnen zonder kostwinner en zonder spaarcenten werden de tijden nog harder. Arbeidersgezinnen konden zich op de vrije markt bijna niets meer veroorloven. De arbeiders aten weer even slecht als in de honger- en revolutieperiode van de jaren 1840.⁴⁸ De rantsoenen van het *Comité National* waren enkel aanvullend bedoeld en bevatten maximaal 1200 kilocalorieën. Dat is al ver onder het aantal dat ons in het huidige bureautijdperk wordt aangeraden. Peter Scholliers schat bovendien dat de werkelijke import tijdens de oorlog niet meer dan 950 kilocalorieën – of drie Snickersrepen – per dag kon opleveren.⁴⁹ Diepgravende lokale studies concluderen dat de hulp ontoereikend was.⁵⁰ Het dieet was dus zeer slecht en de voortdurend wisselende rantsoenbepalingen maakten het er niet makkelijk op.

Bovendien was de aard van het hulpsysteem inherent vernederend. De arbeidersklasse had geen *recht* op hulp. Zij moest precies aantonen hoe laag ze was gevallen

om de gunsten te krijgen van meer kapitaalkrachtige groepen.⁵¹ Dat de hulpverleners zich zeer goed bewust waren van deze vernedering bewijst het feit dat de fiches van het *Werk van de Bescheiden onderstand* (*Secours discret*) anoniem werden gehouden. Op die manier kreeg de middenklasse toch wat geld, zonder dat ze zich openlijk op het stempelkantoor moest vertonen.⁵² Deze privileges werden niet uitgebreid naar de voltallige bevolking. Het tijdens de oorlogsjaren voortlevende onderscheid tussen goede en slechte armen was een extra vernedering. Slechte armen waren degenen die te veel dronken, in 'ontucht' leefden of zich niet aan de patriottische codes hielden (zie ook verder). Bij de selectie die lokale comités maakten, speelde dat onderscheid zeker een rol. Armoedebestrijding ging hand in hand met disciplineren. Deze dubbelzinnigheid vinden we voortdurend terug in sociale politiek.⁵³

Omgaan met deze humanitaire hulporganisatie was onder de arbeidersklasse dan ook de eerste bestaansstrategie. Dat was niet altijd simpel. Er waren aparte bonnen voor soep, melk, voor de zieken en het brood, bonnen die enkel bij bepaalde winkels mochten gebruikt worden, enzovoort. Het *Comité National* experimenteerde met verschillende systemen; vaste leveringen van bloem aan de bakkers, vaste leveringen per hoofd en dan weer per gezin. Als er al eens schaars vlees of brood te krijgen was, moest men op tijd bij het juiste bureau zijn om niet met lege handen naar huis te gaan. Het was ook onduidelijk of men de hulp van verschillende organisaties – die bij het grote publiek niet allemaal gekend waren – mocht cumuleren.

Dit resulteerde in klachten, smeek- en scheldbrieven. Er waren incidenten in de soeprijen en Amerikaanse winkels. Er werd bedreigd. De vele, trage en vaak nutteloze pogingen van de arbeidersklasse om het systeem bij te schaven zijn interessant, maar slecht gedocumenteerd. In lokale krantjes of in verdwaalde correspondentiebundels vinden we soms klachten over de lange wachtrijen, de onvriendelijke bediening en de onsmakelijke producten. In Houdeng-Ameries – en ongetwijfeld nog in vele andere plaatsen – kreeg het verzet een meer structureel karakter. Daar werd een *Ligue de l'interêt public* opgericht tegen het wanbeheer van het lokale voedselcomité.⁵⁴ Probeerden mensen bepaalde ambtenaren van het *Comité National* te passeren door met hogergeplaatsten te corresponderen? Werd er betoogd tegen de Duitsers, de boeren, de handelaars, het *Comité National* of alle deze partijen tegelijk? Als er geprotesteerd werd, dan was dat ook tegen de tweedeling tussen goede en de slechte armen. Eerlijke prijzen en tegemoetkomingen werden opgeëist als een *recht*, los van de morele kwaliteiten van de noodlijdenden. Het waren de notabelen die aangesproken werden op hun plicht tot efficiënt bestuur. Ook dat was niet evident, omdat lokale machthebbers uiteindelijk maar een beperkte bevoegdheid hadden. We weten dat de Gentse socialist Edward Anseele de aardappelrantsoenering op provinciaal niveau trachtte te beheersen. Ondernamen andere lokale politici soortgelijke stappen?⁵⁵

De vele foto's van dankbare noodlijdenden moeten dus met een korreltje zout worden genomen. Opvallend is ook dat het mythische Amerika op meer welwillendheid mocht rekenen dan de autochtone weldoeners – iets wat de heren van het *Comité National* overigens behoorlijk dwarszat. Het volgende volksliedje laat weinig aan de verbeelding over:

Qui envoya? Et qui soigna? Pour notre alimentation? C'est l'Amérique, pays magnifique!⁵⁶

Een andere bestaansstrategie was het stelen van voedsel. Dit kon gebeuren op de velden zelf (*maraudage* of moeskopperij), door inbraak of tijdens relletjes. Dagboeken en bestuurskronieken leveren hier soms informatie over aan. Op verschillende crisismomenten (augustus en september 1914, bij de terugtrekking van het leger, en in 1918, bij de bevrijding) vonden plunderingen plaats. Onder welgestelde Belgen was er angst voor de wijnkelder of andere kostbare producten. Hoe kleurde dit klimaat van achterdocht de bezettingservaring? Wanneer burenen elkaar beginnen te verdenken van diefstal, wordt het samenleven nog complexer. Leidde dit alles tot extra bewaking langs de velden? Werden betrapte knechten en dienstmeisjes ontslagen?

Het is ten slotte ook mogelijk dat arbeiders elkaar steunden, via allerlei zelfhulpinitiatieven. Over deze onderlinge steunverlening tasten we nog in het duister. De arbeiders lieten weinig directe sporen achter over hun leefwereld. Bovendien waren dit soort initiatieven heel kleinschalig; kantwerksters gingen bijvoorbeeld zelf een coöperatieve opzetten om hun stoffen te verkopen, hier en daar werden collectieve waslokaaltjes opgericht (zie ook verder).⁵⁷ Voorlopig moeten we het stellen met anekdotes, maar de vraag is of die zelfhulp ook echt zo marginaal was. Hoe sterk was de lokale solidariteit?⁵⁸ Leidde de paternalistische en stugge hulpverlening door elites niet tot een tegenreactie? Dit is niet zo'n gekke hypothese, want de arbeiders konden terugvallen op informele netwerken in de buurt of de arbeidersorganisaties.

3.3.4 *Ondernemers en hoge burgerij*

Wat bracht de bezettingsperiode voor ondernemers en de hogere burgerij? Was het een springplank of een moeilijke periode? Engageerden ze zich nog voor andere zaken dan liefdadigheid? Er is nauwelijks systematisch onderzoek naar gedaan.⁵⁹ Aangezien heel wat prominenten actief waren in afdelingen van het *Comité National*, wordt hun verhaal meestal enkel gelinkt aan de hulpverlening. Maar dit wil niet zeggen dat het eigen bedrijf plots ophield te bestaan. Hier en daar haalden individuele bestaansstrategieën het op de patriottische oorlogsvoorschriften. Zoals bij de ondernemers uit Doornik die het crisisvoorwendsel gebruiken om het oude personeel te ontslaan. Vervolgens namen ze werklozen aan voor een lager loon.⁶⁰ Ook economische collaboratie

werd na de Wapenstilstand een opvallend aandachtspunt (zie ook verder). Produceerden de fabrieken voor de vijand? Hoe gingen de ondernemers om met het gebrek aan grondstoffen? Naast de Duitse bezetter was er nog een belangrijke speler die de productie op gang hield. Het *Comité National* plaatste hoe langer hoe meer bestellingen bij fabrikanten, om zeep, vetten en koffie te kunnen aanbieden. Albert Henry, secretaris-generaal van de organisatie, schreef daarover het volgende:

Toen onze activiteiten pas begonnen, hebben we van de industriëlen niet altijd de steun gekregen die ons toegewijd liefdadigheidswerk verdiende.⁶¹

Met andere woorden: de fabrieksbazen wensten niet te leveren tegen liefdadige tarieven. Ze kregen er al gauw spijt van; het *Comité National* werd zowat de enige werkgever.

Eerder dan hun vergissing toe te geven, besloten deze industriëlen hevig en bitter te protesteren tegen wat voor hen “ongeoorloofde mededinging” was: hun concurrenten hadden immers wel toegestemd om te werken voor het Comité National.⁶²

Naast deze vooral bedrijfsgerichte vragen is er nog de impact van de oorlog op het dagelijks leven. De burgerij werd zeker geconfronteerd met de beperkingen van de oorlog, al waren die van een fundamenteel andere aard dan deze van de arbeidersklasse. Zo was het leveren van brood voor zakenlunchen op restaurant en het beveiligen van het familiefortuin vooral voor de hogere klasse een bekommernis. Daarnaast was er een bepaalde statusangst. Plots moesten jurken gemaakt worden van oude gordijnen en kon men zich niet langer luxeproducten veroorloven. De middenklasse moest haar spaarcenten opeten.

De Eerste Wereldoorlog had natuurlijk ook een weerslag op het beleggingsklimaat.⁶³ Inflatie en de stokkende economie zorgden voor grote verliezen. Toch kon kapitaal lokaal nog steeds zijn weg zoeken naar de meest rendabele weg. Luc Schepens ontdekte dat tijdens de Eerste Wereldoorlog voor ongeveer 8,5 miljoen frank kasbons van de stad Brugge werden gekocht, het overgrote deel door privépersonen. Een beperkt aantal particulieren beschikte dus nog over heel veel geld en dat tot op de laatste dag van de oorlog.⁶⁴ Raakte het gemeentebudget steeds meer verknoopt met de geldstromen van particulieren? Vertaalden de geldschietters hun financiële steun in politieke macht?

3.4 Productie en consumptie als collectieve problemen

In de vorige paragraaf hebben we de bestaansstrategieën van diverse sociale groepen in ogenschouw genomen. Maar het stokken van de productie en de problemen met consumptie hadden een enorme weerslag, die de individuele plantrekkerij oversteeg. Naast

het individuele niveau – de ‘gewone’ man – was er ook een belangrijke maatschappelijke dimensie. Hoe moest de rijkdom verdeeld worden? Hoeveel verantwoordelijkheid nam de staat voor het noodlijdende individu? Waren de noodlijdende groepen daarmee akkoord? Welke voorwaarden stelden de hulporganisaties aan hun ‘klanten’? Deze vragen werden voor het eerst acuut door de voedsel- en arbeidsproblematiek. Als we politiek definiëren als de ontmoeting tussen mensen met meer en minder machtsmiddelen, waarbij elk zijn eigen opinie en doelstellingen heeft, dan is overleven tot op een bepaalde hoogte een kwestie van politiek.⁶⁵ Een organisatie als het *Comité National* is natuurlijk interessant om meer te weten over hoe de Belgen in 14-18 overleefden en ondernamen. Maar ze kan ook gebruikt worden om bredere, maatschappelijke trends op te sporen. Binnen de schoot van het *Comité National* werd namelijk onderhandeld over deze collectieve problemen. We geven enkele aandachtspunten mee.

3.4.1 *De bestuurscultuur van een humanitaire organisatie*

Vandaag hebben we het woord ‘bestuurscultuur’ om de sfeer binnen een organisatie te beschrijven. Het woord verwijst naar de gangbare symbolen, gewoontes en opvattingen in zo’n organisatie.⁶⁶ Zo’n bestuurscultuur is een belangrijk element in een lokale oorlogsgeschiedenis. Heel kleine dingen, zoals de naamgeving van een lokaal comité, verraden al iets over de bestuurscultuur. Het is opvallend dat de hulpverleners zelf spreken van comités voor de noodlijdenden, liefdadigheidscomités en dergelijke meer. Zo leggen ze de nadruk op hun eigen goede daden. De hulpbehoevenden daarentegen gebruikten het neutralere *Komiteit voor Voedsel*. Een andere indicatie komt van een Doornikse notabele:

Wat de talrijke medewerkers van de voedselverdeling- en rantsoeneringsoperaties betreft: zij gunnen zichzelf het grootste deel van de beschikbare goederen, ze bevoordelen schaamteloos hun protégés en de meesten hebben voor de kleine lieden niets anders dan de gebruikelijke minachting veil. De grote meerderheid onder hen gelooft dat die organisaties niet ten dienste staan van de noodlijdenden, maar ten dienste van de hulpverleners.⁶⁷

Het kan ook lonen om de stedelijke hulpverlening te vergelijken met die van het *Comité National*. Kozen beide een ander doelpubliek? Werd het minimuminkomen anders gedefinieerd door de stad dan door het *Comité National*? Werd er snel gereageerd op een veranderende situatie? Wie in het centrum van de voedselhulp stond, haalde daar prestige uit. De comitéleden kregen de verantwoordelijkheid over de bedeling, de aankondigingen of de financiën. Dat betekende ook dat ze meestal niet opgeëist konden worden en dat ze zich vrijer mochten verplaatsen. Hoe reconstrueerden de vrijwilligers en medewerkers zichzelf in hun dagboeken en oorlogskronieken? Hoe schreven ze over de mensen die ze hielpen?

3.4.2 *Onderlinge machtsstrijd*

Het *Comité National* was allesbehalve een eensgezinde monoliet. Op minstens drie verschillende niveaus waren er kiemen van verdeeldheid. Ten eerste hadden de Amerikaanse CRB en het Belgische *Comité National* andere visies op de bevoegdheidsverdeling. De conflicten die daaruit voortvloeien zijn niet direct te traceren op het lokale vlak.⁶⁸ Ten tweede waren er de provinciale en regionale gevoeligheden ten opzichte van een strikte controle uit 'Brussel', waar het centrale bestuurscomité zetelde. Het *Comité National* was in den beginne immers niet meer dan een spontaan gegroeid Brussels hulpinitiatief, dat zich onder leiding van Emile Francqui en Ernest Solvay op nationale schaal profileerde. Andere lokale comités 'sloten zich aan', al weten we over deze duistere beginperiode eigenlijk niet veel. Het zal allemaal niet zonder slag of stoot gegaan zijn. Tijdens de bezetting bleven regionale gevoeligheden trouwens spelen (zie ook verder). Werden de 'Brusselse' reglementen lokaal wel altijd opgevolgd?

Een derde niveau ten slotte, zijn politieke twisten binnen het lokale comité. Het *Comité National* telde behoorlijk wat politici en bestuurslui in zijn midden. Dat was niet zo vanzelfsprekend. Volgens de officiële regels moesten het stadsbestuur en het lokale comité gescheiden entiteiten blijven. Aangezien de bezetter zich mengde in elk Belgisch publiekrechtelijk orgaan (en tevens de vergaderingen ervan kon bijwonen) behield het *Comité National* een privaatrechtelijk karakter.⁶⁹ Maar de organisatie wierp zich wel degelijk op als de laatste overgebleven autoriteit in bezet België, als behoeder van het volk en als symbool van de eendracht. Sommigen hebben het *Comité National* wel eens de officieuze regering van 14-18 genoemd en de Duitse bezetter zag dat zeker zo.⁷⁰

Om als symbool van Belgische eensgezindheid te functioneren, moest het *Comité National* andersdenken natuurlijk wel een plaats geven. Het idee om de vooroorlogse politieke twisten te begraven om eensgezind door de crisis te geraken, werd godsvrede of '*Union Sacrée*' genoemd. De officiële richtlijn van het *Comité National* aan de lokale afdelingen was dan ook om die godsvrede te respecteren, en de oppositie ook uit te nodigen. Maar dit gebeurde in de meeste gevallen niet, of op een zeer problematische manier. Vooral de socialisten klaagden heel de oorlog over de ongelijke vertegenwoordiging. In veel gevallen werd de oppositie (uit welke ideologische hoek die ook kwam) gewoonweg genegeerd. Maar het politieke gehakketak kon ook subtieler, zoals de lotgevallen van socialistisch voorman August Debunne in Menen illustreren. Reeds in augustus 1914 voorzag Debunne grote werkloosheid, maar de katholieke gemeenteraad weigerde toen zijn uitgestoken hand om samen de werklozen bij te staan. Enige tijd later werd er toch een hulpcomité opgericht dat steunde op vrijwillige schenkingen. Aangezien Debunne voorzitter van een coöperatieve was, hoopte het katholieke bestuur op een mooie schenking van Debunne en maakte hem lid. In 1915

lag dit comité op apegapen: het geld was op en de toestand werd alsmoer moeilijker. Op dat ogenblik kwam er een oproep van het *Provinciale Hulp- en voedingscomité* (een afdeling van het *Comité National*). Mene kon geld krijgen als alle giften in natura gebeurden, én als het lokale comité pluralistisch genoemd kon worden. Van de 16 nieuwe leden waren er inderdaad 3 socialisten. Helaas lagen alle beslissingen bij het door de katholieken gedomineerde financieel comité. In dit aparte comité, waar de socialisten geen inspraak hadden, werden de barema's voor werkloosheidsuitkeringen bepaald. Debunne klaagde steen en been maar kon aan de situatie niets veranderen. Opmerkelijk is ook dat Debunne, die geen voet aan de grond kreeg in zijn lokale comité, vanaf 1918 wel het postje van algemeen inspecteur voor de vluchtelingen bemachtigde op het centrale niveau van het *Comité National*.⁷¹

3.4.3 *Stad versus platteland*

We probeerden een algemeen beeld te geven van wat overleven in 14-18 inhield, wat niet gemakkelijk is gezien de grote verschillen tussen stad en platteland en tussen *Etappengebied* en *Generalgouvernement*. Lokaal onderzoek blijft dan ook dringend nodig. Het verschil tussen stad en platteland is zeker iets om bij stil te staan. Want tussen het min of meer zelfvoorzienende platteland en de hongerende stad bestond heel wat spanning en afgunst. Wat was het effect van stedelijke rantsoeneringsmaatregelen op de rurale gemeentes van het ommeland? Hoe zat het met de zondagse exodus van hongerige stedelingen naar de boerderijen? Verschilden de houdingen ten opzichte van de bezetter? Implementeerde de bezetter ook doelbewust een ander beleid?

In steden voerden Duitse en Belgische overheden meestal een complexe dialoog over het samenleven. In plattelandsgemeentes behielden de Duitsers waarschijnlijk meer controle. Toch kunnen we ons afvragen of er op het platteland (waar er veel meer lokaal geproduceerd werd dan in de stad) eerder sprake is van aankoop en onderhandeling, dan brute opeisingen. Kunnen we spreken over een meer welwillende omgang tussen Belgische plattelanders en Duitse bezetter? Pas vrij laat werd ook in kleinere gemeentes de oogst gecentraliseerd. Vaak is dit de aanleiding van grote vijandigheid bij de plattelanders ten opzichte van 'den Duitisch'. In de stad ondervond men daarentegen al snel de kwalijke gevolgen van militaire bezetting: grote troepenconcentraties, aparte wijken waar de soldaten uitgingen, militair vertoon in de straten, enzovoort.

Ook qua hulpverlening krijgen we een totaal ander plaatje. In de grootsteden zijn er vrij snel prijszwetten, soepkeukens en openbare werkprojecten. Op het platteland beginnen de aloude liefdadigheidscommissies en kloosters schuchter met soepbedelingen en schoolmaaltijden. Gratis voedingswaren, Amerikaanse winkels en *restaurants économiques* (goedkope spijshuizen voor de burgerij) zijn er minder. Het initiatief van de provinciale afdelingen is vaak cruciaal in deze gemeentes.

3.4.4 *Disciplineren*

Aangezien het *Comité National* in handen lag van de burgerij, hoeft het ons niet te verwonderen dat de hulporganisatie ook burgerlijke waarden en normen hanteerde. De hulpbehoevende arbeidersklasse werd geconfronteerd met een verburgerlijkingsoffensief. Uitkeringen dienden daarbij als stok achter de deur. Deze disciplineren (het opleggen van bepaalde ‘beschaafde’ gewoontes en tucht) kon heel onschuldige vormen aannemen. Zo richtte het *Comité National* volksbibliotheken op. Het idee was dat de arbeider zich beter bezig hield met stichtelijke lectuur lezen dan met doelloos rondlummelen op straat. Want ledigheid stond bekend als het oorkussen van de duivel, en de burgerij had behoorlijk wat angst voor opgehitste gemoederen. Ook de verplichte cursussen voor werklozen – die door de Duitsers overigens verboden werden – en de controles in de stempellokale dienden datzelfde doel. De eerste twee maatregelen konden op een zeker enthousiasme onder de loonarbeiders rekenen, de laatste maatregel niet echt.⁷² Ook het hoger aangehaalde onderscheid tussen goede en slechte armen is hier van belang. Lokale comités hadden op dat vlak nog meer macht. Mensen met een slechte reputatie konden altijd hun rantsoenkaarten verliezen.⁷³ De archieven tonen aan dat er voortdurend persoonlijke vetes waren tussen bestuurders en armen die van steun ontczegd werden. ‘Brussel’ of het provinciale niveau waren mogelijke manieren om aan de lokale willekeur te ontsnappen.

Het ging zelfs zover dat herbergiers die hulp wilden, hun zaak moesten sluiten. Het doel van deze maatregel was het beteugelen van dronkenschap. Het onbedoelde neveneffect was dat er nu nog minder ontspanningsmogelijkheden overbleven. Tijdens de bezetting probeerden de middenklasse en de burgerij soberheid op te leggen. Zelf konden ze zich dure uitspattingen zoals operabezoek of gastronomisch eten ook niet meer veroorloven.⁷⁴ Ook de kermis en het café werden taboe in het bezette land. Maar plooiden de arbeidersklasse zich naar deze opgelegde gewoontes? Een opmerkelijke anekdote uit Lokeren suggereert van niet:

Nooit is er tijdens den oorlog hartelijker gelachen als tijdens de avonden waarop de Lokeraars gehouden waren zich binnen huis te houden. Zelfs waren er die zich verkleedden: vrouwen in manskleeren, mannen in vrouwskleeren, men verkleede zich zelfs in Duitsch kostuum (...) Men hield er een soort van Karnaval op na.⁷⁵

Als het feestje niet meer in de publieke ruimte mocht plaatsvinden, dan deden de mensen het maar thuis.

3.4.5 *Wantrouwig en arm: een maatschappij rijp voor de revolutie?*

Maar als het *Comité National* dan toch de hulpbehoevendenden naar burgerlijke waarden trachtte te plooiën, was er dan ook een element van eigenbelang in het spel? Vanaf

augustus 1914 was er bij de burgerij wel degelijk angst voor opstootjes onder de arbeiders. Schaarste en prijsstijgingen leidden hier en daar tot lokale opstootjes. In de hoogste regionen van het *Comité National* werd het revolutionaire potentieel van de Belgische bevolking voortdurend angstvallig in de gaten gehouden. Eind 1917, na een dieptepunt in de bevoorrading, verschillende betogingen en met de revolutie van Lenin en co op de achtergrond, stortte de *Société Générale* het ongeziene bedrag van 50 miljoen frank aan het *Comité National*. In heel de periode daarvoor had ze ‘slechts’ 750 000 frank geschonken.⁷⁶

In meerdere Europese landen waarde op het einde van de oorlog het spook van de revolutie rond. Tsaristisch Rusland ging al eind 1917 ten onder, waarop de Russen zich terugtrokken uit de oorlog. Voor miljoenen arbeiders en soldaten werd hierdoor het verband tussen vrede en brood bevestigd. In 1918 braken revoluties uit in het Duitse Rijk, maar ook onder de Duitse soldaten op Belgische bodem. Oostenrijk-Hongarije en het Ottomaanse Rijk gingen voor de bijl. In Nederland was er de mislukte revolutie van de socialist Troelstra. Recent argumenteerde Tyler Stovall dat zelfs in Frankrijk – dat nochtans als winnaar uit de oorlog kwam – de arbeiderscultuur doordrongen was van een revolutionaire sfeer, waarvan de eisen uiteindelijk bepalend waren voor de 20e eeuw.⁷⁷ In heel wat van die revoluties speelden materiële belangen een grote rol.⁷⁸

En België? Vooralsnog leken de Belgen zich te schikken in hun lot. Een interne revolutie zou de bezetter niet verdrijven. Toch giste er iets. Op 25 december 1917 verscheen de volgende affiche van het dokwerkerssyndicaat:

Tot alle havenwerkers, leden en niet leden, (...) Al de levensmiddelen zonder van boter of vleesch te spreken zijn door het ontstaan van de zoo verschrikkelijke wereldramp die wij niet hebben gevraagd met meer dan driemaal dubbel in prijs gestegen. Kleren en schoeisels (...) staan aan prijzen van vijfmaal meer dan voor den oorlog (...). Het schijnt dat onze werkgevers nog niets hebben geleerd, en dat zij van ons ARBEID zouden willen tot wanneer elk er bij valt. Kameraden, dit maal zal het niet moeilijk zijn om aan onze werkgevers te bewijzen dat een LOONSVERHOOGING met een VERMINDERING VAN WERKTIJD iets noodzakelijks geworden is (...). De werkuren zouden moeten geregeld worden als volgt: 's morgens van 8 tot 12 ure, 's namiddags van 1 tot 4 uren. Deze eisch is billijk en in niets overdreven. Ga maar eens na, hoe de man er uit ziet, die een 8 of 9 uren onder de koolzak loopt...⁷⁹

De inflatie was ongezien en de dokwerkers reageerden dan ook fel en vastberaden. En juist dat was geen sinecure in oorlogstijd. Particuliere eisen hadden immers de bijklank onpatriottisch te zijn. Zoals de frontsoldaat zijn plicht deed in het gevecht, zo moest de burger een inspanning leveren aan het thuisfront. In landen als Frankrijk, het Duitse Rijk en het Verenigd Koninkrijk betekende dat zoveel mogelijk energie vrijmaken voor de oorlogsvoering, zo weinig mogelijk consumeren en vooral niet protesteren.⁸⁰ Voor sommigen ging de offerzin van de thuisblijvers nog niet ver genoeg;

er ontstond een giftig discours over de laffe burger die zich enkel om een volle maag bekommerde. Vinden we dezelfde ideeën terug in het bezette België? In België moesten ‘goede vaderlanders’ alvast een zekere afstand tot de Duitsers behouden en zich als één man achter *la Belgique martyre* scharen. Werd opkomen voor de eigen belangen taboe? De oproep van de Antwerpse dokwerkers – die overigens voorraden van het *Comité National* moesten afladen – is alvast opmerkelijk.

Heel wat protesten en proto-revolutionaire vertogen kunnen teruggebracht worden tot de notie van ‘gelijke offers’. De meeste Belgen waren bereid zich eensgezind op te stellen tegenover de vijand, maar enkel als iedereen gelijk meedeelde in de ontberingen.⁸¹ Dit discours van gelijke offers had grote gevolgen voor de lokale leefgemeenschap. Mensen hielden hun burens nauwlettend in de gaten: zagen ‘zij’ evenveel af als ‘wij’? Boerenzonen die opgeëist werden voor arbeid konden argumenteren dat ze nodig waren op de boerderij. Als dit niet werkte kocht men de officier wel eens om met een glas en... sommen tot 200 mark. Dit wekte natuurlijk afgunst.⁸² Verder meende de middenklasse dat de arbeiders toch “veel konden winnen door voor de Duitsers te werken”. De nood aan handarbeid bleef bestaan, maar de handel en diensten werden zwaar getroffen. Leerkrachten zagen hoe hun leerlingen plots geld verdienden en moesten hun trots inslikken.⁸³ Omgekeerd schreef de werkmanskrant *Vooruit* over het verplicht aanschuiven voor soep:

“Wanneer de niet-werkman moet ondersteund worden, mag dat wel verdokenweg (sic) gebeuren, mag het niemand zien of weten. Doch van de werklieden mag en moet geheel de stad het weten!”⁸⁴

Ook autoriteitsfiguren bleven niet van dit wantrouwen gespaard. Zo kunnen de verdenkingen ten opzichte van coöperatieves, comitéleden en vluchtelingen in buitenland de basis vormen voor een publieksproject. Wat waren de oorzaken en de gevolgen van zoveel argwaan? Hoe reageerden de instellingen daarop? Verarmd, wantrouwig en verdeeld; als België niet rijp was voor de revolutie, dan stond het land in elk geval wel onder hoogspanning.

3.5 Besluit

Het economische plaatje van 14-18 oogt niet rooskleurig. We weten nu dat minstens de helft van de bevolking permanent leed onder bestaansonzekerheid en ondervoeding.⁸⁵ De arbeidersklasse moest overleven op aalmoezen. Er werd honger geleden, zeep was onbetaalbaar, ontberingsziekten scheerden hoge toppen. De middenklasse leefde weliswaar niet in deze levensbedreigende situatie, maar verarmde dramatisch. De hogere burgerij ten slotte werd geconfronteerd met het revolutiespook en de angst

om het familiefortuin. Dit alles leidde tot een gespannen toestand en heel wat wederzijds wantrouwen.

Al deze sociale groepen hanteerden hun eigen strategieën om te overleven – of comfortabel verder te leven, zonder te veel in te boeten op het vlak van reputatie. Smokkel, economische collaboratie, diefstal, maar ook het schrijven van een smeekbrief of het deelnemen aan de prestigieuze lokale hulpverlening zijn voorbeelden van dergelijke bestaansstrategieën. Vaak versterkten deze praktijken de bestaande tegenstellingen. Pijnlijke situaties waren het gevolg. Plots moest een lokale notabele over de aalmoezen voor zijn buur beslissen. De smokkel die voor de woekerende boer fortuinen en de kleinere tussenschakels een aardige duit opbracht, was vernietigend voor stedelingen. De fabrieksbaas die zijn eigen investeringen wilde beschermen, kon misschien overgaan tot collectief ontslag. Maar de volgende dag kon hij tussen zijn arbeiders zitten als opgeëiste dwangarbeider. Hij kon bestolen worden door zijn eigen dienstmeisje, wier vader nu werkloos was. Het dagelijks leven – geld verdienen om brood op de plank te brengen – zat dus vol sociale spanning. Publieksprojecten kunnen de ingenieuze oplossingen van ‘kleine’ en minder kleine mensen belichten, en op zoek gaan naar vormen van georganiseerde solidariteit. Maar ook tekenen van desintegratie mogen aan bod komen: roddel, protest, de verstikkende impact van de Duitse bezetter, enz.

Een tweede belangrijk gegeven is de inmenging van de staat in de privésfeer. Voor 1914 had de overheid zich verre gehouden van bemoeienis met het individuele welzijn. Van pensioenen en ziekteverzekeringen was geen sprake, laat staan dat de staat zich uitsloofde om kantines in te richten voor zwakke kinderen, waar zij gemeten en gewogen werden. Toch is dit precies wat er gebeurde in 14-18. De eigen winkels, de gesubsidieerde zelfvoorziening (zoals bijvoorbeeld *Het Werk van den Akker*) en de tewerkstellingsprojecten kondigden een niet zo verre toekomst aan. Ook de bezetter mengde zich met het dagelijks leven: arbeiders arresteren en wegvoeren was een wel erg verregaand vergrijp tegen de vrijheid van arbeid.